

SOLAR, MILIVOJ

FRAGMENTI TEORIJSKOG DISKURSA
INTERVIEW

SOLAR, MILIVOJ FRAGMENTI TEORIJSKOG DISKURSA INTERVIEW

Rođen u Koprivnici, gdje je proveo djetinjstvo, između ostalog i navraćajući u legendarnu knjižaru Krležinog izdavača Vinka Vošickoga, Milivoj Solar svoj je radni vijek proveo na Katedri za teoriju i metodologiju proučavanja književnosti Odsjeka za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je danas *professor emeritus*. Osim dugogodišnjeg nastavničkog rada kojim je obilno zadužio generacije studenata, od 1987. do 1990. obnašao je dužnost ministra prosvjete i kulture u Vladi SR Hrvatske. Među dvadesetak Solarovih knjiga – od kojih su mnoge doživjele nekoliko izdanja, a njegov glasoviti udžbenik *Teorija književnosti* čak 19 – osobito se ističu *Pitanja poetike* (1971), *Smrt Sancha Panze* (1981), *Filozofija književnosti* (1985), *Eseji o fragmentima* (1985) i *Teorija proze* (1989). Izabrana djela Milivoja Solara u deset knjiga počela su izlaziti 2004. godine.

Središnjim bi Solarovim problemskim interesom možda najtočnije bilo proglasiti nužnost dijaloga između proučavanja književnosti i filozofije, a njegova djela čitati kao neprekinuto promišljanje i zaganjevanje intenzivne razmjene uvida i metodoloških spoznaja među tim dvjema disciplinama. Takva se koncepcija, kao što je svojedobno povodom jedne od Solarovih knjiga napisao Vladimir Biti, ostvaruje kao riječ uvijek istodobno 'okrenuta unatrag da osluhne ono što probija naprijed i naprijed da dokuči ono što je nagovara natrag.'

Neće biti naodmet spomenuti da je upravo Solar prije više od trideset godina ustrojio zagrebački Odsjek za komparativnu književnost prema načelima posve sukladnim onome što se danas nastoji postići tzv. bolonjskom reformom – u takvoj koncepciji studenti sami biraju kolegije, koji su osmišljeni kao problemski poticaji mišljenju a ne kao povijesni pregledi statičnih znanja, dok nastavnici svakogodišnjom novom ponudom kolegija opetovano dokazuju dinamiku struke.

Razgovarao: Tomislav Brlek

U&U U čemu je, po Vama, razlika između filozofije književnosti i teorije književnosti?

S,M Kad sam se ja time počeo baviti neke velike razlike nije bilo. Meni se činilo da termin koji se tada upotrebljavao za ono čime sam se ja otprilike kanio baviti, naime *metodologija proučavanja književnosti*, ne odgovara sasvim onome što je mene zanimalo. Držao sam da je metodološka problematika ponešto preuska, te da bi se moglo pokušati napraviti neku epistemologiju proučavanja književnosti. Dakle, propitati temelje znanja na kojima počivaju različiti metodološki pravci. Metodologija, naime, pretpostavlja da mi znamo što želimo i kamo idemo. Postoje, dakako, različiti putovi, ali znamo da želimo doći do istine, do određenog sustavnog i cjelovitog znanja o predmetu kojim se bavimo. Meni se činilo da bi bilo dobro propitati tu izvjesnost. Tako sam zapravo upotrijebio termin *filozofija književnosti* eliptično, naime u značenju *filozofija proučavanja književnosti*. To bi značilo što mi želimo znati o književnosti i da li se takav tip znanja uopće može postići. Dakle, razlika u odnosu na ranije stanje discipline koja se zvala znanost o književnosti bi bila paradigmatična, u Kuhnovom smislu, to jest promjena nije samo terminološka, nego se mijenja sam predmet interesa. Termin se rabio u Njemačkoj i Poljskoj, no u malo drukčijem značenju, više u smislu filozofske refleksije o književnosti, i to prvenstveno u smislu hegelijanstva ili fenomenologije. Meni je fenomenologija bila dosta bliska, pa je možda i to pogodovalo izboru termina filozofija književnosti. Međutim, sve u svemu, taj termin nije uhvatio korijena, pa bi danas možda bilo bolje govoriti o epistemologiji književnosti. I ja sam kasnije taj termin napustio. No, kako danas imate filozofiju svega i svačega, zašto ne i književnosti.

U&U Njemački komparatist Peter Zima napisao je 1999. knjigu *Filozofija moderne teorije književnosti* i njegova je teza da je teorija književnosti u 20. stoljeću ili hegelijanska ili kantijanska, dakle, da je filozofska podloga teorije književnosti ili Kantova ili Hegelova estetika, te da se slijed razvoja teorije književnosti u prošlom stoljeću može shvatiti kao izmjena tih dvaju modela i premještanja problemskih žarišta u skladu s tim izmjenama.

S,M Pa da, premda to je u prvom redu njemačka tradicija proučavanja književnosti. Načelno, mislim da se filozofija ne može shvatiti tako usko da bi postojala filozofija pojedine ljudske djelatnosti, recimo, književnosti. Mislim da sam ja razmišljao o književnosti na način koji je, recimo, blizak filozofiji, barem u nekim svojim knjigama. Kad sam pisao *Teoriju književnosti* to je, naravno, bio samo pregled na tekućoj razini i tu nema filozofske refleksije. Ali

u esejima, mislim, da postoji određeno shvaćanje problema koje bi se moglo smatrati filozofskim. Recimo, mogao bi se nazvati hegelijanskim ili fenomenološkim.

- U&U Biste li složili da je izraziti afinitet pojedinih vodećih filozofa spram književnosti posebnost 20. stoljeća? Čini mi se da u ranijim razdobljima nije književnost bila toliko privilegirana umjetnička vrsta.
- S,M Pa, bilo je već u romantizmu. Tamo sve i počinje što se tiče teorije književnosti, u njemačkom romantizmu, s Hegelom, braćom Schlegel i Novalisom počinje ta ljubav o kojoj vi govorite. A onda je vrhunac toga nastupio s egzistencijalizmom. Filozofija je otprilike tada došla u krizu, koja je danas evidentna. Znanosti su preuzele ono što je nekad bila filozofija, filozofija se sve teže održava kao sistematizacija sveukupnog znanja i tako je počela tražiti druga područja ili se specijalizirala. Analitička filozofija postala je, recimo, isključivo proučavanje jezika kao logike iskaza, raznih paradoksa i tome slično. Egzistencijalizam je bio specifičan po tome što je držao da književnost pruža znanje koje se nigdje drugdje ne može steći. Do 20. stoljeća nije bilo tako izrazite razlike između filozofije i znanosti, jer je još Hegel nastojao biti informiran o svim znanostima. I zato je filozofija trebala ujediniti sve znanosti. U 20. stoljeću počinje taj raskorak, koji najbolje predoduje egzistencijalizam. Korijeni takvog shvaćanja idu, dakako, iz mislilaca kao što su Heidegger, Merleau-Ponty, Kojève i drugi, koji su svi tvrdili da osim znanosti postoje i drugi oblici spoznavanja. Znanost sa naime bavi pojedinačnim, a filozofija bi se trebala baviti općim. Dapače, ono što nas sve najviše zanima, znanje o nama samima, do toga se znanstvenim putem ne može doprijeti. To je sve, dakako, diskutabilno jer su se i znanosti razvijale i prestale su biti ograničene uskim predmetnim određenjem. No, da je filozofija nešto drugo od znanosti i da bi se iskustvo književnosti moglo shvatiti kao u tom smislu relevantan filozofski problem, to je točno, kao i to da je ta tendencija, kako ste rekli, jaka upravo u 20. stoljeću. Čak je i marksizam, dakako, ne onaj tvrdo sovjetskog tipa, koji je bio vrlo pozitivistički usmjeren, i koji je želio biti znanost, nego zapadni marksizam, čak se, dakle, i takvo filozofsko mišljenje okrenulo književnosti kao nečemu gdje se bilježe iskustva kakva drugdje nije moguće naći.
- U&U Što mislite o, recimo tako, francuskoj školi mišljenja, od Blanchota, preko Lévinasa, do Derride, koja smatra, kako književnost dovodi filozofiju u pitanje?
- S,M Po mom mišljenju, Derrida i dekonstrukcija predstavljaju upravo spoznaju da filozofija ne može biti što je nekada bila. Tu je bitno

iskustvo egzistencijalizma da književnost bilježi iskustva na jedinstven način i da bilježi jedinstvena iskustva, koja bi onda filozofija uobličila. No, kako je i filozofija samo jedan tip diskursa, nije onda filozofija ta koja daje konačnu riječ, nego upravo književnost, a filozofija je samo prenosi. Tu su povučene konzekvencije iz situacije u kojoj nema cjelovitosti iskustva. Ako toga nema, filozofija postaje gotovo jedan tip književnosti. Pa se tako može i čitati i dekonstruirati. Moja je teza da je danas prevladala retorika, da se ideal kulture preselio u retoriku. U filozofiji možete pronaći sva retorička sredstva kao i u književnosti, ona su drugačije upotrijebljena, ali su ista. A ako je tako, Derrida je u pravu. Utoliko je analiza književnosti pokazala da se književnost ne odnosi prema istini, nego gradi svojevrstnu igru, onda se to može reći i za tako shvaćenu filozofiju. Samo, posljedice toga su radikalni skepticizam. To je Gorgija. Do danas nije razjašnjeno je li njegova teza – ništa ne postoji, a ako i postoji, ne može se spoznati, a ako se i može spoznati, ne može se izreći – do danas nije razjašnjeno je li to filozofija ili zezancija. Ali, to je vrlo ozbiljna retorika. Ako zaključite da načelno nije moguće spoznati svijet, a to je pozicija radikalnog skepticizma, onda je jasno da je filozofija u prednosti pred književnošću jer književnost nikad nije ni tvrdila da se svijet može spoznati, za razliku od filozofije.

- U&U A recimo Sartre, koji piše istovremeno piše i filozofiju i književnost?
- S,M Sartre je, ako hoćete, početak svega toga, premda on još uvijek ide u stari poredak, on još uvijek misli da je njegova filozofija u stanju objasniti svijet. To je, u neku ruku, krajnji stadij prosvjetiteljstva, vjerovati da će čovjek spoznati kakav je svijet, pa će u skladu s time promijeniti svoje ponašanje. On možda nije tako mislio, ali ja mislim da su njegova književna djela zapravo prikazi načina na koji je on došao do svoje filozofije. To je *Mučnina* i *Putovi slobode* i drame. Ne može se sve svesti na to, jasno, jer svaki žanr ima svoje zahtjeve i štogod vi željeli izložiti u drami ili romanu, kakvu god tezu ili nauku, mora se uskladiti sa zakonitostima žanra i prema tome ne može nikad ostati samo na razini teze. Ali, osnovna stvar kod Sartrea, u cjelini njegovog opusa, jest da književnost služi filozofiji, a ne obrnuto. U postmodernizmu se zbiva taj obrat. Derrida piše književna djela, koja su zapravo pseudo-filozofska.
- U&U Ali on uvijek inzistira na tome da je filozof.
- S,M Da, ali ako ga pitate što je filozofija, onda će vam reći da to nije ono što je bilo i da bi trebalo biti nešto drugo.
- U&U Nije li razlika između znanosti i filozofije, kako kaže Lyotard, u tome što znanost zna što traži, a filozofija ne zna?

S,M Ima nešto i u tome. Samo Lyotard je mijenjao svoja stajališta, on je reagirao na stvari... No, cijenim ga, dobro je reagirao. *Post-moderno stanje* je vrlo dobra knjiga, bolja od mnogih kasnijih. Ali i on je počeo s fenomenologijom i marksizmom. To je nešto sasvim drugo, ti njegovi rani radovi, to nema veze s postmodernim stanjem. Moglo bi se, doduše, istim pravom reći i suprotno, da znanost ne zna što hoće, a filozofija zna. Na toj razini apstrakcije malo se toga može reći. Tu se sve svodi na kralitace.

U&U **Mislim da želi reći da znanost ima svoje općeprihvaćene i obvezujuće procedure kojih se znanstvenik mora držati...**

S,M I filozofija ima svoje procedure samo je razlika u tome što su znanstvene procedure i metode uvijek počivale na malo drukčijim pretpostavkama nego što su one u filozofiji. Znanstvena procedura je aspektualna: otprilike, ako gledamo s tog aspekta, vidjet ćemo to i to. I podliježe provjeri, barem do neke mjere. Ako nema te razine provjerljivosti, znanost napušta tu tezu. Ima nešto u Popperovoj tvrdnji da se dignitet znanosti mora osigurati provjerljivošću. Filozofija je također imala stroge procedure. Problem je u tome što načelno ova, recimo, kontinentalna filozofija... Vidite, za analitičku filozofiju to ne vrijedi, ona je strogo znanstvena.

U&U **Ali Lyotard misli da to nije filozofija, nego znanost.**

S,M To je teško reći, nije ona sasvim ni znanost. Analitička filozofija je malo šira od aspektualnosti. U zadnje se vrijeme, po mome mišljenju, ona dosta približila njemačkoj tradiciji. Dok su ranije te tradicije bile sasvim odvojene, sada to više nije slučaj. Ne samo da se njemačka tradicija, recimo Appel, počela približavati analitičkoj tradiciji, uvažavati je, nego se događa i obrnuto. Zapravo u analitičkoj filozofiji postoje mnoge sličnost s Husserlom i fenomenologijom, bez obzira što se bave samo jezikom. Ali, sva moguća iskustva su sadržana u jeziku. A Husserl ima vrlo čvrste procedure, one su možda malo neobične, ali njegov je način mišljenja metodološki vrlo strog. U svakom slučaju, temeljna teza tu nije više aspektualna. To nije znanost u tom smislu, o kojem sam ranije govorio. Druga je sad stvar što kad čitate suvremene biologe i fizičare – meni je to vrlo zanimljivo – vidite da oni filozofiraju. Oni često dolaze do zaključaka koji su u filozofiji poznati stoljećima. Filozofija možda odustaje od toga da se natječe sa znanost, ali se znanost počinje natjecati s filozofijom.

U&U **Znanost nesumnjivo napreduje, a postoji li napredak u filozofiji?**

S,M A da li znanost doista napreduje? Znanstvena epistemologija tvrdi da znanost ne napreduje, nego da se to nama čini da napreduje. Ja baš ne mislim tako, ali prema toj tezi mi nismo zapravo ništa bliže spoznaji svijeta danas kad imamo teoriju struna nego što je to bile ranije znanstvene paradigme, recimo Demokritov atomizam. U spoznajnom smislu, dakle, ni znanost ne napreduje, mislim da je to danas dosta prihvaćeno. Napreduje u praktičnom, tehničkom smislu – možete napraviti nešto što ranije niste mogli. Ne napreduje stoga znanost kao takva, nego se mijenja njezina primjena. Ono što, međutim, napreduje je tehnika. A posljedice tehnološkog napretka pak predstavljaju ozbiljne probleme, ekološke i druge, i sa stajališta filozofije taj napredak ne da nije približavanje spoznaji nego je upravo iracionalan.

U&U **To je već bila Heideggerova teza, zar ne?**

S,M Da, samo, vidite, Heideggerov *Sein und Zeit* i spisi nakon toga imali su upravo strogu proceduru znanstvenog djela, dok su njegova kasnija djela naprotiv sasvim poetska i posve nerazumljiva u znanstvenom smislu, naime neprovjerljiva. Dakle, tu ili vjerujete ili ne vjerujete, a budući da ja ne vjerujem... Osim toga,

nije baš ni dobar pjesnik. Međutim, povratak koji je on tražio pokazao se nemogućim. Ja uopće mislim da su te teze diskutabilne. Mislim da ni taj pragmatični, tehnički napredak nije zanemariv. Mi sada živimo drugačije nego što se živjelo nekada i malo je nostalgичno sanjati o starim dobrim vremenima. Nisu ona bila dobra. I ova su loša, ali na drugi način. Uglavnom, ako se napredak shvati kao sakupljanje sve boljeg znanja, približavanje nekoj istini svijeta, onda ne napreduju ni filozofija, ni znanost. Ako ga, međutim, shvatite kao razvitak i promjenu, onda napredak postoji u književnosti. Ja nisam sasvim siguran u ovu tezu koja se često čuje da književnost ne napreduje jer nije istina da je Vergilije bolji od Homera, a Dante od Vergilija, a Goethe od svih njih. Ali to je krivo postavljeno pitanje. Kao i oni je li Husserl bolji filozof od Aristotela. Nije, ali to je pogrešno pitanje. Je li, međutim, za mene koji sam rođen u 20. stoljeću, relevantnije iskustvo Aristotela ili Sartrea ili Lévi-Straussa. Isto tako, ja silno cijenim antičku književnost, ali svejedno mislim da mi literatura 20. stoljeća više pomaže da shvatim svijet. Moderna filozofija ili književnost ima iza sebe iskustvo tih ranijih razdoblja i možda ona govori iste ili slične stvari na drugačiji način. Ali, i ta promjena načina govora o stvarima je neka vrsta napretka. U tom smislu mislim da prosvjetiteljstvo nije ni sasvim premašilo, niti je ta priča gotova. Druga je stvar što vas suvremena situacija uvjerava da morate posumnjati u to je li projekt prosvjetiteljstva univerzalno prihvatljiv i ne vodi li, što se tiče odnosa prema prirodi, prema katastrofi. Ali, ako je to neka spoznaja suvremene filozofije, da nije sve tako kako su mislili u 18. stoljeću, i to je onda neki napredak. Zato mislim da te katastrofične Heideggerove teze, o smrti čovjeka i smrti metafizike i tako dalje, nisu točne. Jer ako smo mi to osvijestili onda je to neki napredak prema onima koji to nisu osvijestili. Nije napredak u spoznaji svijeta, ali jest napredak u spoznavanju našeg načina života. Mogu navesti i vlastiti primjer. Ja sam kao mladić mislio da je neka spoznaja o tome kako će se živjeti sutra moguća, da je, drugim riječima, moguća filozofija povijesti, marksistička ili neka druga. Danas mislim da nije moguća. Ali i to je neki napredak u odnosu na ono što sam ranije mislio. Ako znamo da ne znamo što će biti, to znači da je sve ili barem mnogo toga moguće, a onda se možda nešto i promijeni.

U&U **Nije li takav napredak u odnosu na hegelijansku filozofiju povijesti, koja ide svome ispunjenju, na neki način, put prema Kantu? Nije li kantijanska kritika Hegela?**

S,M Ja visoko cijenim Kanta, ali mislim da nije. Kant je ipak pobožan čovjek, a ja mislim da je ta pobožnost iluzija. Njegov pokušaj da pomiri ideju kršćanstva sa znanstvenim dostignućima... Kant je postavio arhitektoniku moderne filozofije, po kojoj se ona i danas kreće. Postavio je pitanja kojima se filozofija i danas bavi. Ako se mislite baviti filozofijom, čitajte Kanta. Samo Kantova je filozofija puna protuslovlja. Dijelovi su briljantni, ali cjelina ne stoji. Ako je stvar po sebi nespoznatljiva, kako on zna da ona postoji?

U&U **Jer logički mora postojati.**

S,M Mislim da je Hegelova kritika Kanta u *Fenomenologiji duha* ipak na mjestu. Kažete li da morate ispitati spoznaju, kako ćete ju ispitati, nego spoznajom? Kako ćete ispitati logiku, a da se ne služite logikom? Osim toga, Kantova je ideja da se praktični i čisti um pomire preko moći suđenja, a to je kao da hoćete pomiriti vatru i vodu, ne drvo i željezo, nego baš vatru i vodu. Sekularizirana verzija Kantove ideje povijesti vam je ova ideja da je demokracija pobijedila i da će se demokracija proširiti čitavim svijetom.

U&U Lyotard misli da je kantijanska filozofija povijesti nemoguća, da su Kantova kritička filozofija i bilo kakav historizam nespojivi. Po njemu, Kant je na strani događaja, nasuprot pripovijesti, koja nužno neutralizira svako događanje.

S,M Ali Lyotardova teza o velikim pričama je i sama velika priča. Velike priče su s jedne strane ideologije, s druge, spekulativne filozofije, a s treće su to zapravo romani. Lyotard onda malo piše o jednom, malo o drugom, malo o trećem. To je krilatica, koja kao i svaka krilatica dobro zvuči i može se predavati studentima, ali ne stoji. Slom se nije dogodio s velikom pričom prosvjetiteljstva, nego negdje drugdje. Ono što on predlaže kao novi vid znanja, to stoji samo utoliko što više nećemo rabiti ovu retoriku nego neku drugu. Ja mislim da ideologije ima sada više nego ranije. Ranije ideologije su bile drugačije. Lyotard misli prije svega na marksizam, a takve su ideologije nastojale ostvariti znanstvenu konzistentnost. Ali nove ideologije su više mitologije. Možda su one u nekom smislu male priče, ali iz spleta tih malih priča proizlaze jednako velike posljedice kao i u slučaju nekadašnjih velikih priča. Postmodernizam je svojevrсна remitologizacija. A mitologija je itekako velika priča. I Istok i Zapad zajedno drže mitologije. Tako ja mislim.

U&U Kako vidite svoj vlastiti misaoni napredak?

S,M Pa, čovjek mijenja stajališta ovisno o tome što čita, što spoznaje, ali je zahvaćen i duhom vremena. Ja sam prvo čitao Schopenhauera – nisam ništa razumio, ali mi se jako dopalo. Poslije sam nešto valjda ipak shvatio. Pa onda Nietzschea, pa onda mi se dopao egzistencijalizam, Sartre, pa Kojève, pa mi se strašno svidio *Sein und Zeit*... Ali nisam, mislim, nikad bez ostatka pristajao ni uz jednu školu, ni uz jedan pravac. Za moj se pristup uglavnom govorilo da je neka vrsta hegelijanstva, pa valjda ima nešto u tome. Osobito što se tiče te važnosti duha vremena i uvjeta u kojima se misli. Sada se, recimo, misli i govori na jedan način, na koji se prije dvadeset godina nije mislilo ni govorilo, a prije pedeset se nije ni moglo. Svijet u koji sam se ja rodio je bio drugačiji, iskustva su bila drugačija. Ne ovisi sve samo o konzistenciji i logici, nego i o kontekstu u kojem se misli.

U&U Što je, po Vama, komparativna književnost?

S,M A tko to zna? Ja sam, recimo, studirao filozofiju jer tada nije bilo studija komparativne književnosti. Da ga je bilo, upisao bih komparativnu. Možda to nešto govori. Kod nas je taj studij počeo pod dvostrukim utjecajem. S jedne strane Hergešić je iz Francuske donio taj više-manje pozitivistički pristup, usporedbe nacionalnih književnosti. S druge strane, ona je uvijek bila pomalo pod utjecajem Goetheove ideje svjetske književnosti. I te su se dvije tendencije stalno preplitale. A što je svjetska književnost, to također nitko ne zna, mada svi imamo neku predodžbu o tome. Književnost je uvijek moja, naša i svjetska. Moja, jer je ja čitam, dobro ili loše, površno ili detaljno; naša, jer dijelim jezik kojim govorim s drugima i jer nisam u njemu sam ni ja ni pisac; i svjetska, jer svi ti jezici tvore neki izuzetno složeni sklop. Ali nikad nije samo jedno od toga. Ti se obzori uvijek na različite načine prožimaju i preklapaju, ali uvijek su međusobno uvjetovani. Komparativna književnost se, recimo, bavi mišljenjem oblika tih preplitanja i međuovisnosti.

U&U Eliot tvrdi kako je književnost moguća samo ako razumijevanje ne ovisi o vjerovanju.

S,M To je točno. Mora postojati način da razumijete i ono u što ne vjerujete. Upravo je u neshvaćanju te činjenice, po mom mišljenju, velika zabluda postkolonijalne kritike. Tvrditi kako se

samo sa stajališta prihvaćanja sistema vjerovanja neke kulture može govoriti o pojavama te kulture, znači da komunikacija među kulturama uopće nije moguća.

U&U Pisali ste u raznim formama. Postoje li neki žanrovi koji su vam bliži i važniji od drugih?

S,M Sigurno, pisao sam o najrazličitijim žanrovima, stoga što sam predavao o književnosti na svim razinama, od srednje škole i pučkog učilišta do doktorskog studija i referata na znanstvenim skupovima. Mislim da sam uvijek bio svjestan kome govorim i u kojoj prigodi. To sam usvojio onda i u pisanju, tako da postoje velike razlike između onoga što sam pisao za široku publiku ili srednjoškolce i onoga što sam htio pisati jer me zanimao neki problem. U tom sam slučaju pisao eseje. Mislim da sam zapravo esejist. I to mislim da ima veze s vremenom u kojem sam živio. Nikad nisam mislio da bih trebao pisati u okvirima nekog sustava. Kad sam pisao pregledne radove, recimo *Teoriju književnosti*, nisam u njima iznosio nikakav sustav, nego sliku stanja. Niti sam ikada mislio da bih trebao stvoriti neki svoj sustav ili preuzeti neki tuđi. Da mogu pisati što hoću, pisao bih eseje. Dugačke eseje, ali eseje. Ali pišete ono što morate. Za svoju knjigu *Predavanja o lošem ukusu* držim da je esej. Dugačak i retorički uobličan kao niz predavanja, ali zapravo esej. Istina, tu postoji neka nostalgija za sistemom, ali se od samog pokušaja gradnje sistema već unaprijed odustalo.

U&U Negdje, dakle, između fragmenta i sistema?

S,M Pa, čisti fragment je nekako zatvoren. Esaj ipak problem ostavlja nekako otvoren.